VIKIPEEDIA

Etioopia keel

See artikkel vajab toimetamist. *(Aprill 2016)*
Palun aita artiklit toimetada (https://et.wikipedia.org/w/index.php?title=Etioopia_keel&action=edit). (Kuidas ja millal see märkus eemaldada?)

Geezi keele nimetus geezi kirjas

Etioopia keel ehk **geezi keel**[1] (ka *vanaetioopia keel*) on vana (lõuna)semiidi keel.

Tüpoloogia: verb-subjekt-objekt. Kiri: etioopia kiri. Populatsioon: ühtegi esimese keelena kõnelejat Etioopias ei ole. Keele staatus: 9 (esineb vaid teise keelena). Keele arendus: omab sõnaraamatud, grammatikat, 1918. aasta trükis avaldatud Piiblit. Pärineb põhja poolt Etioopiast ja lõuna poolt Eritreast, Aafrika Sarvest. Oli kasutusel hilisantiigis riigikeelena Aksumi kuningriigis ning hiljem, 19. sajandini, peamise kirjakeelena Eritreas ja Etioopias. Tänapäeval on geezi keel säilinud vaid religioosses kasutuses. Seda kasutavad Etioopia juudid (Beta Israel – ’Iisraeli koja juudid’) ning Eritrea ja Etioopia õigeusu kirikud oma teenistustel ja liturgias.[2]

Sisukord

Lingvistiline liigitamine
Numeraalid
Fonoloogia
Konsonandisüsteem
Vokaalisüsteem
Morfoloogia
- Nimisõnad
- Omadussõnade morfoloogia
- Tegusõnade morfoloogia

Süntaks[17]
Keelenäide
Kiri
Viited
Välislingid

Lingvistiline liigitamine

Geezi keel kuulub koos tigree ja tigrinja keelega etioopiasemiidi keelte põhjapoolsemasse gruppi, mis on üks Etioopiast pärineva lõunasemiidi keeldkonna haru. Tüpoloogiliselt asetseb geezi keel klassikaliste semiidi keelte ja nüüdisaegsete Etioopia keelte vahel. Selle fonoloogias ja morfoloogias on ajajooksul lisandunud olulisi uuendusi, teisalt on geezi keel aga näiteks amhara keelest vanem. Mõned keeletadlased on arvamusel, et geezi keelel ühist eellast kaasaegsete Etioopia keeltega pole, vaid et see arenes juba varakult eraldiseisva keelena mõnest seni vaid oletatud, kuid kinnitust mitte leidnud keelest.[3] Seetõttu võib seda keelt vaadelda ka kui tigree ja tigrinja sõsarkeelt, olles tänaseks väljasurnud keel.[4] Enamik Etioopia keelte uurijatest, sh Amsalu Aklilu, osutavad aga suurele hulgale geezikeelsetele nimisõnadele, mille kasutus tänapäeva Etioopia keeltes on püsinud muutumatuna ning mille hääldamises on kattuvaid jooni nii geezi- kui ka amhara keelega (vähemal määral ka tigrinja keelega).[5]

Numeraalid

Arvsõnad kujunesid Geezi keeles kreeka tähestiku mõjul arvatavasti kopti kaudu.[6]

Geezi keeles algavad arvsõnad arvust 'üks', kuna 'null' selles keeles puudub. Vanad etiooplased leiutasid eraldi sümbolid arvude jaoks, milles on 'null'. Arvudes, milles on rohkem kui üks numbrikoht, tuleb seega kasutada ühe või enama märgi ja sümboli kombinatsiooni, nt arvu 'kaksteist' kirjutame nii, et arvu 'kümme' sümbolile järgneb arvu kaks tähistav täht.

Fonoloogia

Vana geezi keele fonoloogiast on tänaseks vähe teada, kuna selle traditsiooniline häältamise viis on sajandite jooksul saanud tugevaid mõjutusi amhara keelelt. Kirjalikud allikad annavad meile 26 konsonant-foneemi kui ka neli labiovelaari. Sarnaselt mitmete teiste afroaasia keeltega on geezi keeles lisaks helilistele ja helitutele konsonantidele ka rõhulised konsonandid, mida häältati tõenäoliselt kõrihäälikutena nii, nagu seda tehakse kõigis kaasaegsetes lõunasemiidi keeltes. Semiidi keelte juures on geezi keeles ainulaadne aga kolme mittehelilise bilabiaali olemasolu. Kõigis teistes semiidi keeltes on kas f või p, geezi keeles on aga p, f ja üks emfaatiline teisend ṗ, mille etümoloogia ei ole täielikult selge tänini.[7] Ka neli labiovelaari on ebaharilikud.

Konsonandisüsteem

Konsonandid	bilabiaalne	alveolaarne	lateraalne	post-alveolaarne/ palataalne	velaarne	labio-velaarne	uvulaarne	farüngaalne	glotaalne
helitud [klusiil]	p	t			k	kʷ			□ [ʔ]
helilised [klusiil]	b	d			g [g]	gʷ [gʷ]			
emfaatiline[8] [klusiil]	ṗ [pʼ][9]	ṭ [tʼ]			q [q, kʼ]	qʷ [qʷ, kʷʼ]			
helitud [afrikaat]									
helilised [afrikaat]									
emfaatilised [afrikaat]		ṣ [ʦʼ]							
helitud [frikatiiv]	f	s	ś [ɬ]		ḫ [χ]	ḫʷ [χʷ]		ḥ [ħ]	h
helilised [frikatiiv]		z						ʿ [ʕ]	
emfaatilised [frikatiiv]			ḍ [ɬʼ]						
nasaal	m	n							
poolvokaal			l	y [j]		w			
vibrant		r							

Kuna geezi keel ei ole enam kõneldav keel, ei tea me päris täpselt, kuidas mõned konsonandid häälduvad. „Konsonandid, mis vastavad grafeemidele ś ja ḍ on traditsioonilises fonoloogilises häältamise süsteemis sulanud kokku üksustega /s/ ja /ṣ/, nii nagu kõigis kaasaegsetes Etioopia semiidi keeltes. /.../ Nii põlistes kui ka kaasaegsetes Etioopia semiidi keeltes ei ole enam täpselt teada, millised olid nende sõnade tähendused, mis nende konsonantide abil geezi keeles moodustati.[10] Sarnane probleem on translitereeritud konsonandiga ḫ. On leitud, et see konsonant vastab etümoloogiliselt velaarsetele või uvulaarsetele frikatiividele teistes semiidi keeltes, ent häältati seda samamoodi nagu häältati konsonanti ḥ. Kuigi erineva tähe kasutamine näitab, et algselt pidi sel olema teistsugune häältus, ei ole kindlalt teada, milline see häältus olla võis.[11]

Vokaalisüsteem

Vokaalisüsteem on geezi keeles lihtsamini konstrueeritav kui konsonandisüsteem. Kirjapildis eristatakse seitset vokaali:

a, u, i, ā, e, ə, o.

a on poolavatud (?), peamine vokaal, *ā* on nagu eesti keele *a*, häältudes samas natuke enam tagantpoolt ja pisut avaramalt. Vokaali vältus geezi keeles tähendust ei muuda. Siiski ulatuvad *ə* ja *a* kui lühikesed vokaalid ja *ā*, *i* ja *u* kui pikad vokaalid, ning *e* ja *o* kaugesse aega tagasi diftongi *ai*, täpsemalt *au* juurde. Transkriptsioonimärkide *a* ja *ā* asemel kasutatakse ka märki *ä*, täpsemalt *a*, mis on tegelikule häältusele lähedasem.[12]

Sõnarõhu asetus vanas geezi keeles ei ole teada. Traditsioonilises häältuses asetses see ilmselt verbi läheduses, enamasti eelviimasel substantiivil ning enamikul asesõnadel vastupidi viimasel silbil.[13]

Teatud juhtudel kaasneb vokaali muutumisega sõnas ka sõna enda tähenduse muutumine, näiteks on vokaalid *a* ja *ə* „larüngaalide“

□, ʿ, *ḫ*, *ḥ* ja *h* naabruses mõningate muutustega, vrd: *samāʿ-ku* 'mina kuulsin' ja *śarab-ku* 'mina jõin'.[14]

Morfoloogia

Nimisõnad

Nimisõnades on Geezi keeles eristatavad kaks sugu: mees- ja naissugu, mida teatud sõnades tähistab sufiks *–t*. Veel on keeles kaks arvu: ainsus ja mitmus. Mitmust saab konstrueerida sufiksi *–at* abil või ebareeglipärase mitmuse abil.

Mitmuse vorm, mis kasutab sufiksit: ʿāmat – ʿāmatāt 'aasta(d)', māy – māyāt 'vesi, vee(d)'

Mitmuse vorm, mis kasutab ebareeglipärast mitmust: bet – ʾābyāt 'maja, maja(d)'; qərnəb – qarānəbt 'silmalaug, silmalaud'.

Kahel juhul on nimisõnal ka erinevad lõpud: nominatiivis, kus lõpp puudub ja akusatiivis, mille lõppu tähistab *-a* (nt *bet*, *bet-a-* 'maja, maja').

Ebareeglipärane mitmus järgib ainsuse ja mitmuse vormide moodustamisel kindlaid reegleid. Kolme- ja neljakonsonandilised nimisõnad järgivad samuti ainsuse ja ebareeglipärase mitmuse moodustamisel kindlaid reegleid.[15]

Omadussõnade morfoloogia

Omadussõnade morfoloogia ei erine eriti nimisõnade morfoloogiast. Sugu määratakse omadussõnadel järjekindlalt. Välist mitmuse meessoo vormi ei moodustata mitte sufiksiga *-āt*, vaid sufiksiga *-ān*. Atributiivses kasutuses on omadussõna selle nimisõna järel, millele ta osutab: *nobā qayḥ-* 'punane nuubialane'.

Tegusõnade morfoloogia

Tegusõnade morfoloogia eristab geezi keeles kui lääne semiidi keeles kahte erinevat pöördkonda: lihtminevikus verbi pööramisel lisatakse enamasti prefiks, täisminevikus pööramisel aga sufiks. Lisaks on lihtminevikus vokaliseerimise teel eristatav kindel kõneviis käskivast kõneviisist. Sõna 'tapma' *qatala* pöördub järgmiselt:[16]

isik		**täisminevik** ***qatal-***	**lihtminevik**	
			kindel kõneviis ***-qattəl***	**käskiv kõneviis** ***-qtəl***
ainsus	1.	*qatal-ku* 'olen (ära) tapnud'	*ʾə-qattəl'*	*ʾə-qtəl*
	2. meessugu	*qatal-ka*	*tə-qattəl*	*tə-qtəl* 'tapa! '
	2. naissugu	*qatal-ki*	*tə-qattəl-i*	*tə-qtəl-i*
	3. meessugu	*qatal-a*	*yə-qattəl*	*yə-qtəl*
	3. naissugu	*qatal-at*	*tə-qattəl*	*tə-qtəl*
mitmus	1.	*qatal-na* 'oleme (ära) tapnud'	*nə-qattəl* 'tapsime'	*nə-qtəl*
	2. meessugu	*qatal-kəmmu*	*tə-qattəl-u* 'tapke! '	*tə-qtəl-u*
	2. naissugu	*qatal-kən*	*tə-qattəl-ā*	*tə-qtəl-ā*
	3. meessugu	*qatal-u*	*yə-qattəl-u*	*yə-qtəl-u*
	3. naissugu	*qatal-ā*	*yə-qattəl-ā*	*yə-qtəl-ā*

Süntaks[17]

Geezi keeles nõuab süntaks enamasti verbaalpredikaadi olemasolu subjekti või objekti ees: *sarḥ-a bet-a-* 'ta ehitas maja (valmis)', võimalikud on ka teistsugused asetused. Predikaati saab geezi keeles moodustada ka nimi- või asesõnaga, absoluutne isikuline asesõna võib esineda ka kui koopula: N. N. *wəʾətu nəguś* ‚N. N. on kuningas‘.

Omadussõnad ja nimisõna määratlejad ühilduvad nimisõnaga arvus ja soos:

za:ti	nəgəśt	kəbərt
see:naissugu	kuninganna	auline:naissugu
See auline kuninganna		

'əllu	nagaśt	kəbura:kesksugu
need:meessoo mitmus	kuningad	aulised:mitmus
Need aulised kuningad		

Lausetes on tavaline verb-subjekt-objekt sõnade järjekord. Verbi objektid omavad sihitavat käänet, mida tähistatakse sufiksiga *-a*:

Takal-a	bə'si	ʕəts′-a
istutama-3. meessoo ainsus	mees	puu-akusatiiv e sihitav kääne
Mees istutas puu		

Geezi keel kasutab eessõnu:

wəsta	hagar
x- eessõna, mis vastav küsimusele: kuhu?	linna
x linna (inglise keeles 'to the city')	

On kolm eri eessõna: /ba=/- kus?, /la=/- kellele/millele?, /'əm=/- kust?. Järgmistes nimisõnade näidetes ilmnevad need alati enkliisina:

'əm=hagar
kust?=linn
linnast

ba=hagar
kus?=linn
(selles)linnas

Need enkliitilised eessõnad geezi keeles sarnanevad lahutamatute eessõnadega heebrea keeles.

Keelenäide

Keelenäide pärineb Eenoki raamatu esimesest lausest:

Ḳāla barakat za-Hēnok zakama bārraka ḫirūyāna waṣādiḳāna ʾila halaw yikūnū baʿilata mindābē laʾasaslō kʷīlū ʾikūyān warasīʿān

„Eenoki õnnistav sõna, millega ta õnnistas neid valituid ja õigeid, kes elavad kannatuse päeval, mil kõik pahategijad ja taganejad kõrvaldatakse.“

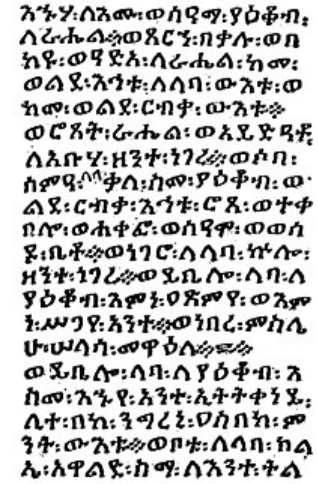

Esimene Moosese raamat 29.11–16 geezi keeles

0:00 / 0:00

Iisreali Rahvusraamatukogu – geezikeelne palve tähistamaks paastu lõppu 1785183 ginayu

Kiri

Geezi keelt kirjutatakse etioopia või geezi abugidas. Abugida, alfasüllaabiline on segmentaalne kirjasüsteem, milles konsonant-vokaalide järgnevus on kirjutatud ühes üksuses. Iga üksus põhineb konsonandi tähel, ning vokaalide ülesmärkimine on teisejärguline. Abugida kiri töötati algselt eraldi välja just geezi keele jaoks. Teistes keeltes, amhari keeles ja tigrinja keeles, mis seda kirjasüsteemi kasutavad, nimetatakse seda *Fidäl*, mis tähendab kirja või tähestikku.

Geezi keeles loetakse vasakult paremale.

Geezi kirja on kohandatud ka teistes keeltes kirjutamiseks, peamiselt teistes semiidi keeltes. Enam levinud on selle kasutus amhara, etioopia, tigrinja- ja eritrea keeles. Kasutatakse ka *Sebat bet*i ('seitsme maja') keeles, meeni keeles ja teistes Etioopia keeltes. Eritreas kasutatakse seda trigrees. Ka mõned teised Aafrika Sarves kasutatavad keeled, nt oromo keel, põhinesid enne ladina tähestikule üleminemist abugida tähestikul. Vt ülal Fonoloogia peatükis ka neli labiovelaari, mis on teisendid mitte-labialiseeritud velaarsetest konsonantidest.

Viited

1. http://www.eki.ee/cgi-bin/mkn8.cgiform=lg&lang=et&kohanimi=98000290&f2v=Y&f3v=Y&nimeliik=&maakond=&vald=&kihelkond=&asum=&f10v=Y&f1
2. http://www.ethnologue.com/language/gez
3. Connell, Dan; Killion, Tom 2010. Historical Dictionary of Eritrea. 2nd, illustrated ed. Scarecrow Press. lk 508 ISBN 9780810875050.
4. Haarmann, Harald 2002. Lexikon der untergegangenen Sprachen . II toimetatud väljaanne. C. H. Beck. lk 76 ISBN 9783406475962.
5. Amsalu Aklilu, Kuraz Publishing Agency, ጥሩ የአማርኛ ድርሰት እንዴት ያለ ነው! lk 42
6. http://www.omniglot.com/writing/ethiopic.htm
7. Littmann, Enno 1954. Die Äthiopische Literatur. kogumikus: Bertold Spuler (Hrsg.): Handbuch der Orientalistik. Bd. I.3 Brill, Leiden, lk 375 – 385.
8. Geezi keeles on emfaatilised konsonandid foneetiliselt ejektiivid (helitud konsonandid, mille hääldamisel toimub samaaegne glotise(häälepilu) sulgumine). Sarnaselt araabia keele hääldamisega võivad emfaatilised velaarid (pehme suulae häälikud) olla foneetiliselt uvulaarsed (kurgunibuvärinaga hääldatavad häälikud) ([q] ja [qʷ]).
9. Kui tähtede transkriptsioon erineb rahvusvahelisest foneetilisest tähestikust(IPA), on see täht märgitud eraldi nurksulgudes. Foneemid, mille tõgitsus on vailedav, lõppevad tabelis nurksulgudes oleva küsimärgiga.

10. Gragg, Gene 1997. The Semitic Languages. Taylor & Francis. Robert Hetzron Ed. lk 244 ISBN 0-415-05767-1.
11. Sealsamas, lk 245
12. Rekonstruktionen versucht unter den Standard-Grammatiken: Dillmann, Grammatik § 59
13. Sealsamas, § 59
14. Weninger, Stefan 2001. Das Verbalsystem des Altäthiopischen. Harrassowitz, Wiesbaden
15. Gragg, Gene2004. "Ge'ez (Axum)" ,The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages, toim. Roger D. Woodard ISBN 0-521-56256-2, lk 440
16. Stephan Procházka 2004. Altäthiopische Studiengrammatik. (Orbis Biblicus et Orientalis. Subsidia linguistica, Band 2) Academic Press, Fribourg / Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2004 ISBN 3-7278-1521-3; ISBN 3-525-26409-7
17. Lambdin, Thomas O. 1978. Introduction to Classical Ethiopic, Harvard Semitic Studies 24, Missoula, Mont.: Scholars Press. ISBN 0-89130-263-8

Välislingid

- Geezi keel keelte pilves: http://www.ethnologue.com/cloud/gez Graafik näitab, millisel kohal pilves teatud keel elavate keelte seas asub. Iga keel on kujutatud väikese musta täpina, mis vertikaalsel teljel asetseb suhtes oma rahvastikuga ning horisontaalsel teljel suhtes oma arengu või ohustatusega.
- Numeraalid geezi keeles: http://www.omniglot.com/writing/ethiopic.htm
- Labiovelaarid geezi keeles: http://www.omniglot.com/writing/ethiopic.htm
- Geezi keele tähestik: http://www.omniglot.com/writing/ethiopic.htm
- https://archive.org/details/lexiconlinguaeae00dilluoft Etioopia keelte sõnaraamat
- http://www.ranhacohen.info/Biblia.html Piibel geezi keeles
- http://www.tertullian.org/fathers/harden_ethiopic_literature.htm
- http://www.good-amharic-books.com/images/PDFs/geez-prov.pdf
- http://www.classicalethiopic.blogspot.com/
- http://freetyping.geezedit.com/ koostanud: Dr. Aberra Molla ዶ/ር ኣበራ ሞላ
- http://www.youtube.com/watch?v=OiJhElXsqF4
- http://www.youtube.com/watch?v=cfG6Z6bYovk

Pärit leheküljelt "https://et.wikipedia.org/w/index.php?title=Etioopia_keel&oldid=5604186"

Selle lehekülje viimane muutmine: 19:37, 12. aprill 2020.

Tekst on kasutatav vastavalt Creative Commonsi litsentsile "Autorile viitamine + jagamine samadel tingimustel"; sellele võivad lisanduda täiendavad tingimused. Täpsemalt vaata Wikimedia kasutamistingimustest.